

גאוגרפיה של פיוט

זאב ספראי

במאמרו 'גבולות ארץ-ישראל בפיוט ארץ-ישראלי קדמון'¹ דן ישראל רוזנסון בקטע פיוט המציג את גבולות ארץ-ישראל. ראוי הוא לכל שבח על הבאתו של מקור נשכח לתודעת הציבור ועל טיפולו בנושא, אך דומה שיש לחדד מעט את המסקנות המשתמעות ממנו. וזו לשון הקטע:

תַּל שְׁכַל פְּיֹת מִתְּפִלִּים לֹ / תַּל שְׁכַל פְּנִים מִשְׁתַּחֲוִים לֹ / וְתֹשֵׁב
הָאָרֶץ בְּנוּיָה מְעִיר קְמוּאֵל וְעַד אוֹקְיִינוֹס / וְהֵם וְהֵם יִקְבִי הַמֶּלֶךְ פַּחַת /
וְתִיעֵשָׂה כּוֹלָה מְדִינָה אַחַת / וְתִיגְבֹל חוֹמוֹתֶיהָ בְּכַפְלָיִים / סְבִיב סְבִיב מִן
הַיַּרְדֵּן וְעַד פִּינַת] חוֹמָה הַמְזֻרְחִית / מִפְּנִים וְעַד אֵילַת חוֹמָה הַדְּרוּמִית /
וּמְאֵילַת / וְעַד צוּעַר חוֹמָה הַצְּפוֹנִית / וּמְצוּעַר וְעַד כִּיּוֹם חוֹמָה הַמְעַרְבִית /

כדרכם של פייטנים כל משפט בפיוט רומז לפסוק או למדרש, וכך יש לפרש את הקטע.

קמואל — 'קמואל [הוא] אבי ארם' (בראשית כב, כא). וארם הוא דמשק — 'כי ראש ארם דמשק' (ישעיה ז, ח ועוד). דמשק, אוקיינוס ויקבי המלך מופיעים במדרש כגבולות ירושלים לעתיד לבוא: 'אמר ר' יוחנן עתידה ירושלים להיות מגעת לשערי דמשק... הרי לאורך, לרוחב מנין? ממגדל חננאל עד יקבי המלך, ר' ברכיה אמר עד אוקיינוס. ר' זכיה רבה אמר עד שיחיה דיפו'.² וכבר הביאו רבינוביץ ורוזנסון מדרש זה.

ירדן — הירדן כגבול ארץ-ישראל מופיע במקורות רבים בתורה (במדבר לד, יב ועוד) ובדברי חכמים (וראה להלן הדיון באילת).

אילת — אין זו אילת הדרומית שעל חוף ים סוף; הפייטן רומז למשנה 'זאיזו היא תחומה? [של ירושלים לענין פדיון כרם רבעי ומעשר שנין] אילת מן הדרום... והירדן מן המזרח'.³ המחבר לקח משפט שנאמר בהקשר הלכתי והציגו כמציין את גבול ירושלים. ברור אפוא שגם הירדן כגבול מזרח נקבע בהשראתה של משנה זו. אילת זו היא האלה הקדושה ליד חברון, כפי שפירש כבר שמואל קליין.⁴

1 'רוזנסון, 'גבולות ארץ-ישראל בפיוט ארץ-ישראלי קדמון', קתדרה, 74 (טבת תשנ"ה), עמ' 22-32. הקטע הנדון נדפס במחזור פיוטי רבי יניי לתורה ולמועדים, מהדורת צ"מ רבינוביץ, א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 333-334. הפיוט הוא לשכת נחמו.
2 פסיקתא דרב כהנא, רני עקרה כ, ז (מהדורת מנדלבוים, עמ' 316-318).
3 משנה, מעשר שני ה, ב.
4 ש' קליין, ארץ יהודה, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 247.

צוער — כאן רומז המחבר לתורה. בספר דברים מסופר שה' הראה למשה 'את כל הארץ ... עד צער' (דברים לד, א-ג). אם כן צוער היא גבול הארץ. מצוער ועד כיום — רוזנסון הציע לגרוס 'כים'; זו הצעה דחוקה למדי, אך אין בידי הצעה טובה יותר.

כל התיאור איננו גאוגרפי. ציון הגבולות מבוסס על ציטוטים של דברים שנאמרו בהקשרים שונים. חלקם גבולות עתידיים של ירושלים, חלקם גבולות אזור ירושלים וחלקם גבולות הארץ. יתר על כן, צוער, המצויה בדרום ים המלח, איננה עשויה בשום אופן להיות גבול צפוני של ירושלים, בוודאי לא לאחר שדמשק (קמואל) נקבעה כגבול זה.

יש במקורותינו פיוטים קדומים המזכירים שמות מקומות. יודעים הם הפיוטים החוזרים את שמות המקומות שבהם התגוררו כ"ד משמרות הכהונה; באלו דנו קליין ועזרא פליישר ארוכות.⁵ כן מצוי פיוט של יניי החורז את מקומות מושבם של שבטי עבר הירדן.⁶ גם בפיוטים אלו אין הפייטן רומז מאומה לטיבם של המקומות הנזכרים. שם המקום הוא כפנינה, והפייטן חורזו מחרוזת ומשבץ אותו בשיאה. שמות המקומות אינם בהכרח ריאליים אלא הם חלק מארץ הקודש. הפיוט שלפנינו קיצוני יותר שכן אגב המחרוזת מתעלם המחבר מהמפה הריאלית של ארץ-ישראל.

בספרות חז"ל דרשות גאוגרפיות רבות. רובן ריאליות, הווה אומר שהדרשן הכיר את המקום האמיתי, וכנראה ציפה שגם שומעיו יכירוהו. אך לעתים הדרשות אינן ריאליות והדרשן דורש את שם המקום לא כמשמעותו הגאוגרפית אלא בצורה שונה. במקרים אלו מעדיף הדרשן את המסר הרעיוני על פני פרשנות הפשט הגאוגרפית, או שיש לו מפה אוטופית אידאולוגית של ארץ-ישראל, וזו חשובה לו יותר מהמפה הריאלית.⁷

פיוטנו מיוחד בכך שהסטייה מהמפה הריאלית איננה משרתת בו שום רעיון, אלא נובעת מתלותו היתרה של המחבר במקורות שרצה לשבץ בפיוט. הפייטן מתייחס אל שמות המקומות כפי שדרשן אמוראי מתייחס אל מילים במקרא, אשר אותן רשאי הוא לשבץ בדרשתו במנותק ממשמעותן ומהקשרן.

דרך זו של דרשה נדירה במקורות היהודיים, אך איננה ייחודית. בתרגומים הארמיים מתורגם השם 'צין' — גבולה הדרומי של הארץ — כ'ציני טור פרזלא',⁸ דהיינו ציני הר הברזל. מה להר הברזל שבעבר הירדן ולצין? התשובה לכך היא שמשנת סוכה הדנה בלולכים מהר הברזל קובעת ש'ציני הר הברזל כשרות'.⁹ המתרגם נתקל במילה 'צין', וזו הזכירה לו, בצורה אסוציאטיבית, את המשנה, והרקע הריאלי נדחק לגמרי.

המשנה קובעת את חלוקת הארץ לשלושה מחוזות לצורך ביעור מעשרות, וכל מחוז מתחלק להר, שפלה ועמק. גבולות יהודה והגליל נמסרים כבר במשנה, וחלוקת המשנה נמסרת בתוספתא ובירושלמי.¹⁰ אבל חלוקת יהודה והגליל שם ריאלית, ואילו לשם חלוקת עבר הירדן נעשה שימוש

5 לסיכום רשימת הפיוטים ראה א' אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 54, הערה 26.

6 מחזור פיוטי רבי יניי (לעיל, הערה 1), עמ' 119-120.

7 לדין מפורט מעט יותר ראה: ד' ספראי, 'הדרשות הגיאוגרפיות כמקור היסטורי', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות: מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 79-92.

8 תרגום יונתן לבמדבר לד, ד, יא; תרגום ירושלמי המקוטע וניאופיטי לבמדבר לד, ד.

9 משנה, סוכה ג, א.

10 משנה, שביעית ט, ב; תוספתא, שביעית ז, יא (מהדורת ליברמן, עמ' 197); ירושלמי, שביעית ט ב (לח ע"ד).

בסדרת ציטוטים. ערי העמק והשפלה מצוטטות מיהושע (יג, טו-כ), ותיאור ערי ההר, לפחות זה בנוסח שבירושלמי, הוא תיאור הדלקת המשואות בעבר הירדן לשם הודעה על קידוש החודש.¹¹ גם תיאור עבר הירדן כברייתת התחומים מורכב מסדרת שמות מקראיים חסרי משמעות ריאלית.¹² בתלמוד הבבלי מספר עדויות נוספות לדרשות גאוגרפיות לא ריאליות, ולא כאן המקום למנותן. ייתכן שבכל המקרים הללו הדרשן או הפייטן פשוט לא הכירו את המציאות הריאלית, והראיה — שברובם מדובר על עבר הירדן, חבל ארץ שהיהודים נטשוהו במאה השנייה.¹³ לטיעון זה היגיון־מה כאשר מדובר בחכמי בבל, אך הוא קשה יותר כאשר הוא מועבר אל חכמי ארץ־ישראל ואל פייטן ארץ־ישראלי כיניי. עם זאת אין הוא בלתי אפשרי, שכן ייתכן שיניי, שחי בגליל, כבר לא הכיר את אזור יהודה. ברם סביר יותר שהדרשנים והפייטן התעלמו מהריאליה כפי שדרשני כתובים ובעלי אגדה התעלמו מחוקי הטבע או ממשמעות הכתובים. ארץ־ישראל כה קדושה עד שיישוביה כבר אינם רק מקומות יישוב ריאליים, אלא שמות קדושים בעלי חיות עצמית מעבר למשמעותם הגאוגרפית. מפת ארץ־ישראל אינה רק מפת ארץ הקודש אלא מפת קודש ההופכת לעתים לערטילאית. פן זה של עיסוק בארץ־ישראל ראוי להרחבה ולדיון נוסף, ולא כאן המקום לכך.

*

בפיוטנו לקט של רמזים למדרשים ופסוקים העוסקים בגבולות ארץ־ישראל וירושלים. הרוצה לנווט את מסעו לאורך גבולות הארץ או גבולות ירושלים העתידית, ייטיב לעשות אם יבחר טקסט אחר מתוך הספרות הקדומה ולא יסמוך על התיאור שבפיוט.

11 תוספתא, ראש השנה ב ב (א יז) (מהדורת ליברמן, עמ' 309-310).
 12 י' זוסמן, 'בריייתא ד"תחומי ארץ ישראל', תרכיץ מה (תשל"ו) עמ' 236, וראה גם הערה הבאה.
 13 ז' ספראי, 'מצב הישוב היהודי בארץ־ישראל לאחר מרד בר־כוכבא', א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), מרד בר־כוכבא: מחקרים חדשים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 212-214.

'פיוטה' של הגאוגרפיה

ישראל רוזנסון

הערותו של זאב ספראי למאמרי מוסיפה נדבך חשוב לוויכוח הרחוק ממיצויו באשר למשמעותם הספרותית וההיסטורית של שמות גאוגרפיים הנזכרים במאמרי חז"ל ובפיוטים הקדומים.¹ על כן ראוי לשבח את התשובה לדבריו בבירור מתודולוגי קצר.

נקל יחסית להתייחס אל מקומות ואתרים שמזכירים חז"ל ב'כרוניקות', בתיאורי מעשים הנושאים אופי עובדתי ובדיונים הלכתיים פשוטים. מקורות מעין אלו נתפסים כמשיחים על-פי תומם, והלכך בדרך כלל אין להיסטוריון סיבה לחשוד במגמתיות המפריעה לראיית הנתונים הגאוגרפיים כפשוטם. דומה שבדרך זו הלך שמואל קליין בבחירת המקורות ל'ספר הישוב'.² קשה לאין ערוך לבחון את פשרה של מובאה גאוגרפית במדרשים ובסיפורי אגדה מובהקים, שכן המדרש מנסה לבחון את העבר (בדרך כלל כפי שהוא מתואר במקרא) מבעד ל'משקפיים' של ההווה. מכאן שבבית הקיבול של פניו החיצונית של הטקסט המדרשי שרוי תמהיל של עובדות העבר ואתגרי ההווה. וגדול שבעתיים הקושי לבחון את משמעותם הגאוגרפית-ההיסטורית של ציוני מקומות בפיוט, שברגיל לש את החומרים המדרשיים ומעצבם, כשהחירות הספרותית שנוטל הפייטן לעצמו נדמית לעתים אין-סופית. לכאורה נחסם בכך כל סיכוי לדין מדעי ב'גאוגרפיה של פיוט', ככותרת הערתו של ספראי, ולא היא. דווקא בגלל החופש הפייטני המופלג והמטען הרגשי והאידיאלי המשוקע בפיוט, נוכל לנסות לחשוף באמצעות ניתוח ספרותי-היסטורי את הסיבה לשימוש במקום מסוים להבעת רעיון מסוים ולהעדפתו על פני מקומות אחרים.

דוגמה נאה לבירור שכזה נוגעת למקומה של אילת בפיוטנו. איני יכול להוכיח שהפייטן בחר באילת הדרומית כדי לתאר את חומת ירושלים העתידית ולא התכוון לאילת הנוכחת במשנת מעשר שני כגבולה הדרומי של ירושלים לעניין מעשר שני. אולם אוכל לנסות ולשכנע שבהקשר הנדון

1 ד' ספראי תרם תרומה חשובה לדין הזה במאמרו 'הדרשות הגיאוגרפיות כמקור היסטורי', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות: מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 79-92.

2 בהקדמתו הכללית של ב' דינבורג לספר נאמר: 'כל ידיעה וידיעה שנכנסה לספר הזה צריכה לשאת עליה במידה רבה או פחותה חותמה של עדות, של ב"פירוש איתמר"... בספר הישוב יאספו אפוא ויכנסו כל הידיעות המפורשות על ישובי היהודים בארצם' (ספר הישוב, א, בעריכת ש' קלין, ירושלים תשל"ח [ירושלים תרצ"ט], עמ' ז). אפיון מדויק יותר מצאנו שם בדבריו של העורך: 'אחת מתכונותיה הבולטות ביותר של ההלכה הוא הדיוק הגמור... מכאן יוצא שאם בהלכה נמסר לנו מקום המעשה או של פסק ההלכה הרי לפנינו בלי ספק תעודה מדויקת על אודות אותו המקום' (שם, עמ' יג), ואילו 'האגדה נופלת בערכה לידיעת המצב הישובי בארץ. הרי היא עוסקת בעיקרה במדרשם של דברי מקרא לשם מוסר השכל או לשם השלמת דברי הפסוקים, ובחומר זה אין מקום רב למסירת הודעות ממשיות על מצב הישוב' (שם, עמ' יד).

וברוח זמנו של הפייטן אילת הדרומית היתה סמל מוצלח לאין ערוך למצבו של עם ישראל, שגלומים בו עבר, הווה ועתיד, ויש בו כדי לסייע להצגת רעיונותיו של הפייטן. ספראי הקובע כי שם המקום הוא כפנינה, והפייטן חרוז מחרוזת ומשבץ אותו בשיאה, אינו רואה כל בעיה בשימוש במקור הלכתי שאינו אומר מאומר בהקשר הנדון. ואילו לדידי הפייטן יוצר את הפנינה (הגם שבדפוס נתון) ומעצבה כראות עיניו, ועל כן יבחר שם מקום חשוב בעיניו, על-פי השקפתו ועולמו. רבי יניי³ שפיוטיו רוויים בעוונות עזה כלפי 'אדום' של ימיו, יכול לעשות שימוש נאה באילת הדרומית בגין זיקתה לאדום במקרא. מלכתחילה אילת מיוחסת לאדום אך שלמה בנאה ('וַאֲנִי עשה המלך שלמה בעציון גבר אשר את אלות על שפת ים סוף בארץ אדום', מלכים א ט, כו). אחר כך נלקחה ('וינשל את היהודים מאילות ואדומים באו אילת וישבו שם עד היום הזה', מלכים ב טז, ו). ויש כתוב המעיד על השבתה ('הוא בנה את אילות נְיִשְׁבָּה ליהודה', דברי-הימים ב כו, ב). יש לשער שכפי שלא נעלמה מעיניו אילת של משנת מעשר שני, הכיר פייטננו יפה גם את הפסוקים הללו, הממחישים בצורה מפורשת כל כך את המתח שבין האדומים ליהודים.

זאת ועוד, אילת משובצת גם בפרשה ששימשה כר נרחב לדרשנות ולפייטנות בשאלת יחסי אדום-ישראל. החלק הראשון של פרק ב בספר דברים עוסק בהימנעות ממלחמה עם בני עשו ובצורך לעקוף אותם בדרך לארץ-ישראל. הוא מדגיש את הצד הגאוגרפי של הסיכוב — 'ונסב את הר שעיר ימים רבים. ויאמר ה' אלי לאמר: רב לכם סב את ההר הזה פנו לכם צפנה' (שם, א-ב). ואילת מתוארת כנקודת מפתח בסיכוב זה — 'ונעבר מאת אחינו בני עשו הישבים בשעיר מדרך הערבה מאילת ומעציון גבר' (שם, ח). אילת אינה נזכרת הרבה במדרש, אך פסוק זה זכה להידרש: ונעבור מאת אחינו בני עשו. א"ר יוסי בן חנינא: מי גרם שלא יפלו בני עשו בידנו? מדרך הערבות וגו', שלא הלכנו בדרכים הערבות של הקב"ה. מאילת. שלא קיימנו איילותיה ושבועתיה של תורה... רבנין אמרי: אימאתי אין בני עשו משתעבדין בכך? דרך הערבה, כשנלך בדרכים הערבות של הקב"ה⁴.

במדרש זה, הרווי כפי שעולה מהמשכו מתח משיחי עז, אילת הגאוגרפית הופכת לסמל מוסרי שיש בו כדי להסביר את פשר הכפיפות בפני 'אדום' של ההווה. אולם אין זה סמל מופשט! אילת זו מעוגנת במסכת הכוללת של פרשה מקראית העוסקת באדום. לפרשה יש היבטים גאוגרפיים, ובתודעת הדרשן והקורא היא מתקשרת לאילת של זמנו.

אותו פרק שימש 'חומר גלם' גם להתחשבות פייטנית עזה ונוקבת עם אדום שבהווה. הפייטן עושה שימוש בהנחיה הגאוגרפית לסוב את הר שעיר ולפנות צפונה למסע לכיוון ארץ-ישראל. פנייה זו כרוכה בהתרחקות מבני עשו, וכזכור אילת ועציון גבר הן נקודת מפתח בהתרחקות זו.

בְּרוֹב כְּבוֹד אֲשֶׁר כִּפִּיד הוֹרוּ // שְׁמַעְנוּ רַב לְ[כֶם] מְסוּב הָרוּ
 גְּבוּל נִיתָן לוֹ בְּנֵה הָעוֹלָם // פָּנוּ וְאַל תִּשְׁיִגוּ גְּבוּל עוֹלָם
 [דַּרְכְּכֶם מֵעַל לַיהִם] [הַרְחִיקוּ] // וְחָרַב אֲחֵרֵיהֶם אֶל תִּרְיָקוּ

חילו תישבורו / אם ממנו תש[בורו] // .....תמפרו

טועמי טוב צפון / פנו לכם צפון // .....צפון

3 בעקבות דבריו של ספראי אני מתייחס אל הפיוט כיצירה של יניי. על הספקות בעניין ועל הדעות האחרות עמדתי כבר במאמרי, ומכל מקום ההכרעה בשאלת זהות המחבר אינה מהותית לדיון שלפנינו.

4 מדרש דברים רבה, מהדורת ליברמן, עמ' 25.

סוב הָרִי וְלָצוּר עַל עֲרִיּוֹ // בְּזָכוֹת הוֹרִיּוֹ / תָּנוּ יָד לְחוֹרִיּוֹ
עֲלוּ לֹא תַעֲלוּ לְסַפְרֵיּוֹ // עַד יִגְלֶה צוּר מִסַּתְרֵיּוֹ

פְּנוֹת אֲלֵיו בְּמַגֵּן וְצִיָּנָה // פָּנוּ נָא לְכֶם צְפוּנָה
צְבִי אֲשֶׁר בָּהּ נַחַת תִּמְצָאוּ נָא // בְּטוֹכָהּ אֲשֶׁר בָּהּ לְכֶם צְפוּנָה
ההתרחקות הפיזית מושתתת על ההתרחקות המקראית, אך בהמשך היא הולכת ומצטיירת כנתיק מוחלט, פוליטי ותרבותי (ככל שהתנאים הפוליטיים מאפשרים), עד לבוא המשיח.

אֵל תֵּאֲצִיזוּ בְּאַחֲזוֹת אֱלֹהֵי אִישׁ אֲדָמוּנִי
אֵל תְּבוֹאוּ בְּכַתִּי כְּנִי כֹּךְ בְּכוֹרָה
אֵל תִּגְשׁוּ בְּגִבּוֹל גּוֹי גַּם גְּמוֹר
אֵל תִּדְרָכוּ בְּדִירוֹת דּוֹלְקֵי דְחוֹת דּוֹדִים
אֵל תִּהְלְכוּ בְּהַרֵי הוֹמִים הַיְהוּדִי תִּפְכַּףּוּ
אֵל תּוֹיִקוּ בְּזֶרַע זָד זְנוּנֵי זִימָה
אֵל תִּחַפְּזוּ בְּחִיפּוֹנֵי חֶרֶב חֵילֶךְ חֵייהֶם
אֵל תִּטְעֲמוּ בְּטַרְף טָמֵא [טו]רֶף טִיבַח
[אֵל תִּישָׁבוּ בִּירוּשָׁת יְהִירִים יוֹזְמֵי יוֹקֵשׁ
אֵל תִּכְנָסוּ בְּכַנְסִיּוֹת כ... כֹּל כַּפּוֹרִים
אֵל תִּלְחַמוּ בְּלִיצִים לְמַעַן לְגַרֵּשׁ ל...
אֵל תִּמְהַרְרוּ בְּמִלְחָמוֹת [מ... מ]גִּיעֵי מְאֻדָּמִים
אֵל תִּנְאָצִיזוּ בְּנוֹאֲצִים נְכוֹנִים נְחוּץ נְנוּה
אֵל תִּסּוּבוּ בְּשַׁעֲרֵי שַׁעֲרֵי [סַנְסַן] סָב
אֵל תַּעֲזוּרוּ בְּעוֹבְדֵי [ר]יִם לְעֲלוֹת עַל ע... תם⁵

הנה כי כן, הגאוגרפיה של אדום, שהמקרא מטעים את זיקתה לאילת, משרתת בפיוטנו צורך אידאולוגי ברור.

איש אינו יכול לטעון להבנה מוחלטת של תודעת הפייטן, אולם מותר להניח שבפיוט ששימש יסוד לעבודתו, פיוט המוקדש לאחת משבתות הנחמה, ומושמע לפיכך בהקשר היסטורי מובהק, ישתמש הפייטן בסמל המשתלב בתוכני הפיוט. אילת הדרומית מסמלת מתח בין אדום ליהודה. המסע צפונה העוקף את שעיר מתחיל באילת. ה"יש פלא כי הפייטן, המוטרד עמוקות בשאלה מתי תגיע שעתה של אדום, יתן דעתו לאילת של ימיו, שהישוב היהודי בה מחזק את התקוות לגאולה הקרבה?

אין לראות בפייטן טכנאי של פסוקים ומדרשים, ו'דגם המחרוזת' של ספראי הוצג לטעמי בהקצנה יתרה. הפייטן כפוף למסגרת ולתבנית, אך החופש הספרותי מאפשר לו לעצב את 'המפה הפיזית' כרצונו, ולעתים טובת הפיוט דורשת זיקה בין 'הגאוגרפיה הפיזית' לגאוגרפיה המקובלת.⁶

5 מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, מהדורת צ"מ רבינוביץ, ב, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 124-129.
6 כדי לשנות לדיון זה אופי עקרוני התמקדות בעיקר בשאלת זיהויה של אילת. דומני שעל הסתייגויות אחרות של ספראי ניתן להשיב בניתוח ספרותי פשוט. למשל 'עיר קמואל' — דמשק היא גבול צפוני לירושלים במדרש הראשון שמשוכן בפיוט שהובא, ואינו עוסק בשאלת כיווני הגבולות — הוא מזכיר את דמשק דווקא משיקולים אחרים; אך לא בשני, העוסק בחומות ירושלים, והמדגיש במפורש גבולות וכיוונים.